

№ 11 дәріс

Тақырыбы: Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармашылығы

Негізгі сұрақтар:

1. Бұқар Қалқаманұлы күрескерлік -қайраткерлік тұлғасы
2. Бұқар жырау толғауларындағы «Абылай» бейнесі

1. Бұқар Қалқаманұлы күрескерлік -қайраткерлік тұлғасы

Бұқар жырау 1683 жылы Жиделі Байсын дейтін жерде дүниеге келген. Бұхар қаласының маңында туған балаға Бұқар есімі берілді. Үмбетей жырау өзінің бір толғауында:

«Туған жерің Жиделі Байсын екен,
Елібай деп атаған Бұқар маңы.
Атыңды Бұқар қойған сол себептен
Мәлім ғой, ол қазақтың ескі заңы.
Соғыста қалмақ жеңіп басып келген,
Белгісіз келген жанның қанша саны,
Бастап келген Қалқаман сенің әкең
Батырды қарсы алыпты Бұхар ханы», – деп сол кездегі оқиғаларды жырға қосқан.

1695 жылы Бұқар сол кездегі аса білімдар абыз Әнет бабаның нұсқауымен Бұхара қаласындағы Көкілташ медресесіне аттанады. Бұқар бала кезінде томаға-тұйық, кісікіктеу болыпты. Қиялға беріліп, өз бетімен жүретін. Содан адамдар оны мылқау деп ойлаған. Ал он екі жасында үйлесімді ұйқасқан өлең жырымен жұртты таңғалдырады.

Тілің шықпай жасыңда,
Бала болдың сен мылқау.
Бір алуан жан десетін
Іштен шыққан кем-сырқау.
Сырқат па, әлде мінез бе?
Мұны қиын жобалау
Дәл он екі жасыңда,
Бақыт қонды басыңа.
Тілің шықты сөйледің,
Қолдан-қолға тимедің.
Төре, қара қасыңда,
Бұлбұл құстай сайрадың,
Топты көрсең жайнадың.

Бұқар жырау Көкілташ медресесінде 1695-1702 жылдары оқыған. Содан бірден Қазақ хандығының астанасы – Түркістан шаһарының жанындағы Қарнақ медресесінде мүддәріс дәрежесінде ұстаздық қызметіне кіріскен. Ал бір жылдан кейін Тәуке хан ордасындағы жиындарға қатыса бастайды. Сонда алғашқы жиналыста Ресей мен Қазақ хандығы арасындағы шиеленісіп кеткен жағдайды реттеу мәселесі қаралды.

Бір ретте Әз Тәуке хан «Мына тіршілікте өлмейтұғын не нәрсе бар?» деген сұрақ қойыпты. Сол кезде Бұқар жырау:

"Асқар таудың өлгені – басын мұнар шалғаны.

Көктегі бұлттың өлгені – аса алмай таудан қалғаны.

Ай мен күннің өлгені – еңкейіп барып батқаны.

Айдын-шалқар өлгені – мұз болып тастай қатқаны.

Қара жердің өлгені – қар астында қалғаны.

Өлмегенде не өлмейді – жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді!" – деп жауап берген.

Бұқар жырау 1710 жылы өткен Қарақұм құрылтайына да қатысқан. Сонда қазақтың әдет-ғұрып заңдары мен шариғат заңдары бойынша пәтуа жасаған.

Тәуке ханның заңдар жинағын құрастыруға да атсалысты.

Бұқар жырау Әбілмансұрдың "Абылай" атанған сәтінде жанында болды. 1741-1743 жылдары Бұқар жырау Әбілмәмбет ханның жанында Түркістанда болған. Сол кезде Абылайды тұтқыннан босату мәселесімен де айналысты.

1743 жылы Нияз аталық, Қаз дауысты Қазыбек, Малайсары батыр бастаған қазақтан үш жүздей адам қалмаққа елшілікке барып, Әбілмәмбет хан баласы Әбілпейіз сұлтанды аманатқа тапсырып, Абылайды тұтқыннан босатып алды.

Бұқар жырау Абылай ханның ақылшы-биі, абыз. Жұрт оны «Көмекей әулие» деп атаған. Сөйлегенде үнемі қара сөзбен емес, көмекейі бүлкілдеп, түйдек-түйдек жырмен сөйлейтін болған. Көбіне-көп Абылай ханның өтінішімен, «сәуе айтшы» деген тілегімен түсінде көрген істерін болжап айтады екен, бұлары дәлме-дәл келіп отырған.

Жырау қазақ халқының жоңғар басқыншылығы тұсында, елдің болашағы қыл үстінде тұрған кезде өмір сүріп, сол алмағайып замандағы күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап бере білген. Осындай ауыр сәттерде Абылай ханға дұрыс кеңес беріп, ел-жұртты басқыншы жауға қарсы күресте біріктіруге, бір тудың астына топтастыруға күш салған.

Өзінің саяси-әлеуметтік мәнді жыр-толғауларымен сол жалынды күрестің жыршысына айналған. Осы мақсатта ол Абылай ханды бірден-бір қажетті басшы санап, оған халық бірлігін сақтап қалатын көсем тұрғысында үлкен сенім артқан. Абылай хан да сол биік талаптан табылып, елдің бірлігі мен жарқын болашағы үшін жан аямай қызмет еткен. Жырау сол азаттық жолында өлімге бас байлап, ерліктің небір ғажайып үлгілерін көрсеткен хан мен оның батырларын жырға қосып, олардың өшпес әдеби бейнелерін жасаған.

Әсіресе, Абылай ханның көрегендігі мен даналығын, ауыр кезең, қиын сәттерде ел ұйытқысы бола білгенін асқақ жырлаған. Оның «Абылай ханның қасында», «Ал, тілімді алмасан», «Ай, Абылай, Абылай», «Қазақтың ханы Абылай», «Ханға жауап айтпасам», «Басыңа біткен күніңіз», «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда», «Ал, айтамын, айтамын» атты толғауларында ханның сол кездегі ұстанған саясаты мен көрегендігі, алғырлығы мен білгірлігі

сипатталған. Ал «Садыр, қайда барасың?», «Бұқарекен біз келдік, Ақан, Төбет байларға» деген жырларында ол ел болашағы, татулық мәселелерін сөз еткен. «Он екі айда жаз келер», «Абылай ханның қасында», «Ханға жауап айтпасам» атты толғаулары халық болашағы мен бейбітшілікті сақтау, отарлауды көздеген елден жыраққа, Жиделі байсынға көшу мәселесін қозғаған. Бұл жырлардың үгіт-насихаттық, дидактикалық сипаты басым. Бұқар жыраудың толғаулары, шын мәнінде Абылай дәуірінің айнасы.

Бұқар өмір сүрген дәуірдің ұлы оқиғасы- жоңғар қалмақтарының өктемдігі, олардың қазақ жерін баса көктеп енуін білеміз. Қалмаққа қарсы ұрыс басталған шақтан аяғына дейін бар ауытпалықты Бұқар елімен бірге кешкен. Ол әсіресе, өзі туған өлкесін азат ету күресіне тікелей араласып, қолбасшыларымен бірге, ақылшы, үгітші болып белсендік көрсеткен.

Бұқар жырау поэзиясының негізгі ерекшеліктерін, ішкі ағыс-толқындарын, күйлі-қуатты толғамдарын білімпаздықпен саралаған М. Әуезов: «Жырау... заман сыншысы, сөйлесе шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді. Өзі тұрған заманның белгілеріне қарап, келешек заман не айтатынын болжайды. Сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйлейді. Сыртқы түрі құбажондатқан толғау, салыстырған суреттермен ұқсатқан нобай, жағалатқан белгімен келеді... Не айтса да, көптің мұңы мен қамы, көптің жәйі туралы: не көпке арнаған ақыл, өсиет есебінде айтылады», — дейді.

Жыраудың толғауларының сыртқы сымбаты мен ішкі қасиет-қуатында, көркем ойлау процесінде шиыршық атқан жалынды шешендіктің буы, асқақ қаһармандық рухтың лебі білінеді. Негізінде, толғаудың құрылысы күрделі ой ағымына, пікір еркіндігіне, ауызекі сөйлеу стиліне бағынады. Тармақтар 7–8 буынды, ұйқастары еркін. Тегінде, толғау музыкалық аспаптардың (қобыз яки домбыра) сүйемелдеуімен орандалады. Толғауларының поэзиялық сәулеті, ерекше қасиеті және оның сөз қолдану ерекшелігі де өзгеше «Бұқарекен сөйлеген уақытында сөзі мұндай жүз есе, мың есе шығар. Бізге келіп жеткен тамыры ғана, бұл кісінің сөзін түгел жазамын деушіге Нұқтың өмірі, Айыптың сабыры, Аплатонның ақылы керек» — деп жазады жыраудың тұңғыш библиографы Мәшһүр Жүсіп Көпеев.

Бұқар жырау мұрасын жинауда, жариялауда және зерттеуде Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Қ. Халид, Г. Потанин, Ш. Уәлиханов, М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, М. Мағауин, Р. Сыздықова секілді ұлт зиялылары еңбек сіңірген. 1992 жылы Қазақстан Ғылым академиясы әдебиет және өнер институты жыраудың тұңғыш жинағын шығарды. Оны құрастырушы М. Жармұхамедұлы.

2. Бұқар жырау толғауларындағы «Абылай» бейнесі

Ғасыр жасаған Бұқар жырау өзінің саналы ғұмырын туған халқына арнады. Әзиз жұрты бастан өткерген ауыртпалықтың жүгін азайтуға жырымен де ісімен де қолдау көрсеткен. Аумалы-төкпелі кезеңдерде хан мен халық жанынан табылып, хандықтың көмекей әулиесіне, қабырғалы биіне сөздің мәйегін айтатын жырауына айналған. Тарихи оқиғаларды өз халқымен

бірге басынан өткере жүріп, қазақ халқы үшін оңтайлы шешілуіне елеулі еңбек сіңірген.

Қарт жырау ерлік пен елдікті, азаттық пен адалдықты, ақиқат пен өмір мәнін, дін мен пәлсапалық ойларды толғау жанры арқылы жеткізді. Авторлық әдебиеттің бірегей өкілі саналатын Бұқар Қалқаманұлы өз заманының халқының жоғын жоқтап, елдік пен еркіндікті толғаған. Туған жылы мен дүниеден өткен жылы туралы нақты ақпарат жоқ. Жыраулар поэзиясын зерттеуге саналы ғұмырын арнаған Мұхтар Мағауин еңбегінде Абылай ханнан бұрын дүниеге келіп, хан дүниеден өткеннен кейін дүние салғандығы айтылады.

Бұқар жырау – саяси сауатты адам және көзсіз ерлікке барудың еш қажеті болмайтын тұстарды ханға жеткізуші. Өзінен бұрын өмір сүрген жыраулар бойында қалыптасқан болжаушы, көріпкелдік қасиеттері жоғары деңгейге көтерілген тұлға. Оның бір дәлелі орыспен соғысуға әскер жинап, аттанғалы тұрған Абылайды жорығынан бас тартқызуы. Кез келген ұрыстың халық берекесін алатындығын қарт жырау білген.

Өтіңменен жарылма! Өкпеңменен қабынба!

Орыспенен соғысып, Басына моншақ көтерген,

Жұртыңа жаулық сағынба! – дейді.

Халық аңыздарына сүйенсек, Абылай әскерін тоқтатып, Бұқар сөзіне тоқтам жасаған. Аласұрған хан мен батырларды сабырға келуін айтып, тыныштыққа шақырады. С. Қасқабасов осы толғау жайында: «Қаруы күшті, адамы да, әскері де көп Ресейдің ерте ме, кеш пе қазақ жеріне ауыз салатынын Бұқар жырау жақсы біледі, онымен соғысуға қазақ елі дәрменсіз екенін сезеді, сол үшін Абылайға орыспен соғыспа деп кеңес береді», - деп көрсеткен.

Бұл толғаудан жырау бойындағы тағы бір синкреттіліктің көрінісі – кеңесшілік қасиетін аңғарамыз. Жырау – хан кеңесшісі. Кеңесшілік арқылы ханға тигізген импактісін бағамдауға болады. Кеңесшілік – хан қасында жүрген жыраулардың барлығына тән қасиет. Жыраулық өнердің ішіндегі ең айтулы қызметтердің бірі. Қазақ хандығы тұсында жыраулардың осы қызметі ерекше статусқа ие болды. Біз кеңесшілігіне зер салдық. Жыраудың бізге жеткен толғауларының басым көпшілігі Абылай ханға қаратыла айтылған. Бұқар жырау толғауларын оқи отырып Абылай ханның елін қорғаудағы қайсарлығымен және асқан саясаткерлігіне куә боламыз.

Жырау өз толғауында:

Алыстан тоят тіледің,

Қылышыңды тасқа біледің,

Алмаған жауың қоймадың,

Алған сайын тоймадың,

Несібеңді жаттан тіледің, - дейді.

Әйгілі зерттеуші Шоқан Уалиханов: «Абылай дәуірі – қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры. Оның жорықтары және батырларының көзсіз ерлігі мен қаһармандығы жыр-дастандардың арқауына айналған», – деп Абылай ханның тұлғалық қасиетіне баға береді.

XVIII ғасырдағы төл әдебиетіміздің рухани қазығына айналған Бұқар толғаулары – қазақ хандығының өркендеуін, даму кезеңдерін сатылай көрсетті. Үш жүздің басын қосқан Абылай хан бейнесін толғау жанры арқылы танытты, ханға кеңесшілігін көрсетті. Кезекті бір толғауында Абылай ханға:

Үш жүздің баласының
Атының басын бір кезеңге тіредің
Елу бес жасқа келгенде,
Жақсы болсаң толарсың,
Жаман болсаң, маужырап барып соларсың.
Алпыс бес жасқа келгенде,
Әрбір атқа қонарсың,- деп ақыл айтады.

Осы толғаудың басы «Ей, Абылай, Абылай», - деп басталады. Қазақ пен орыстың арасындағы оқиғаларға тікелей байланысты айтылған. Толғаудың басқы бөлігінде Абылай ханды жас күнінен бастап сөзбен суреттейді. Абылай хан заманында Төле бидің түйесін бағып, ақылын тыңдап ер жеткенін де баяндайды. Ханға кеңесшілік жасаған Бұқар жыраудың зілді сөздерін де көтере білетін Абылай ханның кемеңгер тұлға екеніне көз жеткізесіз.

Бұқар жыраудың тағы бір қыры – әскерге нұсқау беруші. Қалмақ пен қазақ арасындағы ұзақ кескілескен ұрыстың бірінде тату болу үшін қазақтарға уәде берген қалмақтар көп ұзамай уәдені бұзады. Бұған кінәлі қалмақтың қарапайым халқы емес сол кездегі бектері мен билеушілері екенін Бұқар да толғауында айтады. Майдан даласына аттанғалы тұрған қалың қазақ әскеріне нұсқау береді. Елдің бірлігі мен болашағы үшін аянбау керек екенін баса айтады. Дегенмен, уәдеден тайған қалмақ бектері мен елінің басындағы басқыншы топты басқарған басшылар ғана екенін ескертеді. Ал қарапайым халықтың еш жазығы да, кінәсі де жоқ екенін нақтылап айтады.

Момын елді күйдірме,
Ханы тартсын жазасын.
Ел шаруасын бүлдірме,
Қайтарар бір азасын.
Хан ордасын талқанда,
Ер екен деп қарасын.

Момын елге соқтығаудың қажеті жоқ екенін және ел шаруасын бүлдірмей қайтуды тапсырады. Жалпы әскермен қатар қолбасшыларға да арнайы тапсырма жүктейді.

Сол ұрыста Бөгенбай, Олжабай, Малайсары сынды батырлардың аттарын атап, жеке-жеке қызметтеріне қарай нұсқау береді. Хандықтың бір қабырғасына айналған баһадүр батыр, қолбасшы Қанжығалы Бөгенбайға:

Қара қабан Бөгенбай
Қайтпа жаудан кек алмай.
Ерім өлді арманда.
Сапарынан келе алмай», - деп тебіренеді.

Бұқар жырау – халқымыздың тарих бетінде алтын әріппен қалған ең беделді ғұламаларының бірі. Қарт жырау замандастарының алды болып, барлығы байқай бермейтін кейбір мәселелерді аңғарды. Толғауларында адам болмысы мен өмір мәні, табиғат пен адамның үндестігі, тіршіліктің пайда болуы сынды түрлі маңызды тақырыптарды қамтыды. Шығармашылығы ақиқатқа жүгіну, тек қана шындықты айту деген ұғымдармен жанасып жатыр. Бұқар Қалқаманұлы жалпыадамзатқа қатысты мәселелерді ешкімнен именбей айта білген. Адам баласы қалай бақытты да баянды ғұмыр кешу керек деген сұраққа жауап тапқан. Адам басына іс түскен сәтте қулыққа салынбай, тура жолды қалай таба алу керектігін де тілге тиек етеді. Бұл жыраудың бойындағы тұтас халық тіршілігіне беретін кеңесшілік атты қасиеттің Бұқардың бойында әуелбастан болғандығын көрсетеді. Жар басына қонбаңыз, Дауыл соқса, үй кетер. Жатқа тізгін бермеңіз Жаламенен бас кетер, - дейді.

Бұқардың толғауларынан батырлар мен хандар тақырыбы жиі кездеседі. Елге ерлігі мен ақыл-парасатымен танылған Бөгенбай батырдың қазасын Абылайға толғаумен естіртуі де жырау үшін үлкен жауапкершілік болғаны да анық.

Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған,
Қисапсыз қол көрінсе,
Қорқып жаудан қайтпаған.

Бұқар Қалқаманұлы туған елінің өмір кезеңінде аса мыңызды орынға ие болған тұлға ретінде тарихта қалды. Жауапты сәттерде хан мен халық қасынан табылып кеңес берді. Қыбырғалы биге, көмекей әулиеге, қарт жырауға айналды. Толғаулары түпсіз тұңғиық тереңдерге алып кетіп, өмір мәнін, адам болмысын санаңызға құяды. Бұқар шығармашылығы өзінен алдыңғы жыраулармен сабақтасып, кейінгіге бағыт алар жол болды. Бұқар шығармашылығы тек қана қазақ жырауларымен ғана емес түркі әдебиетіндегі сөз зергерлерінің шығармашылығымен астасып жатыр.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Бұқар Қалқаманұлының өмір жолы
2. Бұқар туындыларындағы заман бейнесі
3. Бұқар толғауларындағы Абылай бейнесінің берілуі
4. Бұқар толғауларындағы адамгершілік мәселелері